

Жақсыбай САМРАТ

АБЫЛАЙДЫҢ

АҚ ҮЙІ

Жақсыбай САМРАТ

АБЫЛАЙДЫҢ АҚ ҮЙІ

**Астана
2010 жыл**

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)

САМРАТ Жақсыбай. Абылайдың ақ үйі. Астана, 2010. – 160 б.

ISBN 978–601–254–090–1

Журналист – жазушы Жақсыбай Самраттың «Абылайдың ақ үйі» атты бұл кітабы зерттеу еңбегіне жатады. Автор қазіргі Петропавл қаласының аумағында Абылайдың үйі болғанын, ол үй күйіп кеткен соң орнына салынған ғимаратты халық «Абылайдың ақ үйі» атап кеткенін дәлелдеп шыққан. Қазір ол «Мәдени мұра» бағдарламасының шеңберінде қалпына келтірілді. Сонымен бірге еңбекте Абылай ханның қазақ ұлтының сақталып қалуындағы теңдессіз еңбегі, Петропавл қаласының салынуы мен өсуіндегі қазақтар үлесінің зорлығы түрлі дәйектермен өрнектелген.

Кітап тілі жеңіл, қызықты оқылады.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978–601–254–090–1

© Ж. Самрат, 2010

ТАНЫМДЫҚ ТАҒЫЛЫМЫ МОЛ ЕҢБЕК

Бұл еңбек Абылай ханның өмірі мен істерінің қазақ халқының тарихындағы орны толмас маңызын көрсете беру мақсатында жазылған екен. Белгілі тарихи құжаттар мен деректерге сүйене отырып автор Абылайдың халықаралық саясаттағы әрекеттеріне байланысты бұрынғы қалыптасқан пікірлерден өзге, жаңа тұжырымдарды да батыл айтқан. Әрине, оларды тереңірек зерделей түсу қажеттігі айқын. Дегенмен мұндай жаңа идеялардың болғаны жөн және ондай ойлардың да өмір сүру қақы бар.

Еңбектің екінші бөлімінде қазіргі Қызылжар шаһары тұрғанаумақты қазақтардың желден қоныстанғаны, қаланың салынуына, өсіп-өркендеуіне олардың тікелей қатысқаны тарихи деректерге сүйене отырып баяндалған. Шын мәнінде Қызылжар өңірін ерте заманнан бері қазіргі қазақтардың арғы ата-бабалары қоныстанып келген. Соның ішінде біздің дәуірімізге дейінгі (БДД) VII – IV ғасырларда Сібір мен Солтүстік Қазақстанда сақ-скиф және сармат тайпаларының рулары тұрған кешкен. Өңірдегі этникалық өзгерістер БДД II ғасырда осы жерлерге гундердің (түркілердің арғы аталары) басып кіруімен басталып, халықтардың Ұлы көші-қонының түркілік кезеңіне дейін жалғасты. V-VII ғасырларда «қыпшақ» этнонимі пайда болды. Олар да Орталық Қазақстан мен Батыс Сібір жазығына қоныстанды, ал XI ғасырдың соңына таман Ертістен Дунайға дейінгі ұлан-байтақ кеңістікте саяси басымдыққа ие болды. Моңғол кезеңінен кейінгі Солтүстік Қазақстанның этникалық тарихы қазақ халқының қалыптасуымен аяқталды. Соның ішінде бұл аймақта Орта жүз құрамына енетін арғындар, керейлер

және басқа рулардың өкілдері тұрды. XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқының негізін құраған этникалық топтардың мемлекетке бірігуі оның шоғырлану үдерісінің аяқталуын жылдамдаты.

Автордың мәлімдеуінше және бұл тарихи факт – қазақ жерінің мал жайлымына, адам қонысына жарайтын отты, сулы өңірінің бос жатқан аумағы мүлде болмайтын, оның барлық пұшпағын иелері жылдың төрт мезгілінде бір келіп қоныстанып, шаруашылық талабына сәйкес бірін жайлау, бірін күзеу, бірін қыстау етіп жайлап кететін. Соның ішінде қазіргі Қызылжар қаласы түскен Есілдің жағасындағы малға да, адамға да жайлы, әрі ықтасын, әрі оты мен суы мол өңірдің де бос жатпағаны белгілі. Осы жерге қорған салу үшін Ресей патшалылығының әкімгерлері Абылайдың келісімін алғаны да анық сияқты. «Алым алып жау жұртқа жерді беріп, Абылайға шықты ма екі мүйіз» деген жолдар тегін айтылмайды. Ал қаланың қорғанның ішінен емес, түбінде өскені, оған қазақ, бұқар, қоқан, татар сияқты мұсылман халықтары өкілдерінің тығыз қатысқаны да тарихтан белгілі. Әсіресе, қазақтың басқа мұсылман халықтарымен жұптасуынан өмірге келген «шалақазақ» атты ұрпақ өкілдерінің сіңірген еңбегі зор. Осы фактілерге терең назар аударған автор көптеген қалаларды, мәдениет пен өркениет ошақтарын қазақ жеріне орыстар әкелді, солар салды деген кеңестік солақай идеологияның шовинистік бағытын әшкерелеген. Осы қатарда Абылайға салынған «ақ үй» де қаланың өсіп-өркендеуінде қазақ халқы өкілдерінің қолтаңбасы барлығын айғақтайтын дәлел ретінде аталады. Оның қалай салынып, артынан қандай тағдыр кешкенін зерттеу жолында автор көп еңбектенгені үшінші тарауда мольнан көрінеді.

Шын мәнінде Транссібір теміржолының бойында орналасуының арқасында Петропавлға батыстан көшірілген өзге халық өкілдері көп қоныстандырылды. Олардың көбі

бұл қаланың тарихын білмейді, тек ұлыорыстық көзқарас тұрғысынан жазылған ұшқары еңбектермен ғана таныс болуы мүмкін. Сондықтан олардың арасында Петропавлды орыс қаласы деушілер көп. Қаланың қазақы «Қызылжар» атауын алуына да сондай көзқарастағылар қарсы шығуда. Ал мәселенің шынына келетін болсақ, Иудеядан шыққан Петр мен Павел сияқты апостолдардың славяндарға, соның ішінде орыстарға да еш қатысы жоқ. Петрдің өзі Айса пайғамбардан бас тартқаны да белгілі. Ендеше кейбір орыс жерлестеріміздің жергілікті тарихқа, геосаясатқа еш қатысы жоқ Петр мен Павел (шын есімі Савел) есімдеріне байланып қалулары да дұрыс емес.

Жалпы бұл кітаптың танымдық, білімдік тұрғыдан берері өте мол, пайдалы еңбек деп есептеймін. Оны тарих пәніне қосымша ретінде сыныптан тыс оқуға пайдалану - өлке тарихын ғана емес, қазақ даласының жалпы тарихын тереңдей білуге пайдасын көп тигізер еді.

Бүркітбай АЯҒАН,
тарих ғылымдарының докторы, профессор

АЛҒЫСӨЗ

Осы еңбекте Абылайға қазіргі Қызылжар қаласының аумағында үй салынуының және ханның атын атауға тиым салынған кеңестік идеологияның күш алған жылдарында оның ұмыттырылған тарихының қайтадан жаңғыртылуы жайлы сөз болады. Солақай саясаттың салдарынан ұзақ жылдар бойы Петропавл қаласы салынуының, оның өсуі мен өркендеуінің қазаққа ешқандай қатысы жоқтай, ал оның ішінде қазақтың ханына үй салынуы мүлде абсурд сияқты көрсетілген біржақты, ұшқары ұстаным қалыптасып келді. Осы идеология миларын әбден торлап алған көпшілік «Абылайдың ақ үйінің» Қызылжар аумағында болғанының өзін аңыз, ертегідей көріп, мысқылмен қарайтын.

Біз, шамамыз келгенінше осы пікірдің жалғандығын, Қызылжардың ежелден қазақ қонысы болғанын, оның аумағында қазақ ханының үйі де болғанын, тіпті оның орнына артынан салынған ғимаратты да халық «Абылайдың ақ үйі» деп атап кеткенін дәлелдеп шықтық. Сонымен қатар бұл кітапта Абылай ханның өз өміріне де тоқталып, оның тарих сахнасына қалай келгені мен сіңірген еңбегі туралы да айтылған. XVIII ғасырда әркімнің жетегінде кетіп, жер бетінен халық ретінде жойыла жаздаған қазақты аман алып қалған бір шоғыр ғана атақты ерлер еді. Солардың ішінде де Абылай ханның еңбегі ерекше зор болғанын бәріміз бүгін білеміз. Сондықтан «үй» туралы әңгіменің өзін ханның өз тарихынан бастауды жөн көрдік.

Кеңестік тарихшылар колониалистік өкіметтің іс-қағаздарындағы жазба-сызбаларға, сонымен бірге дүниенің бәрін патша әкімшілігінің мүддесінен бағалап, соның көзімен барлап кеткен «арнайы» ғалымдар ментыңшы, жансыздардың

жазбаларына ғана сүйенетін. Қазақ тарихшыларының ауызша айтылған немесе араб графикасымен жазылған деректері көбінесе көзге де ілінген жоқ. Сондықтан кеңестік Қазақ тарихы барынша бұрмаланған, біржақты болатын. Ал біз өз еңбегімізді екіжақтың да деректерін салғастыра отырып жазған болдық. Оның әділ бағасын ақ жүректі адал оқырман берер деген үміттеміз.

Автор.

I БӨЛІМ

*«Сол күнде ел қорғаған Абылайдың
Қылсаң да аз қанша тәуәп моласына...»*

Мағжан

Қазақ даласының XVIII ғасырдағы тарихын қарап, сол кездегі ахуалға көз салсақ ол кілең шапқыншылық аренасы сияқты. Әсіресе, сол ғасырдың алғашқы 30 жылдығында кең даланың барлық бұрышындағы қырғын, қантөгіс, кілең қайғы мен мұң, жылау мен зарлау адамның төбе құйқасын шымырлатып, жүрегіне салмақ түсіреді. 1723 жылғы құба қалмақтың шапқынын қазақ «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп атады. Кейбір деректерге қарағанда осы шапқыншылықта қазақтың жартысынан көбі қырылып кеткен. Қожаберген жыраудың мұңлы зары күні бүгінге дейін адамның жан-жүйесін босататын атақты «Елім-ай» жыры да сол кезде дүниеге келген. Елінен, туған жерінен айрылып, ел қорғайтын азаматтары мен басшылары қырылып, жалаңаш табандарымен ақ шанды бұрқыратып, үдере көшкен бейбіт халықтың жауға қарсы тұрар шамасы болмады. Қалмақтың шағын топтарының өзі олардың еркек кіндіктісін сұлатып салып, әйелдері мен қыздарын олжалап, мал-мүлкін талап кете берген. Шығыстан шапқан жоңғарлардан күйзелген елге батыстан Еділ қалмақтары (торғауыттар), Жайықтың казак-орыстары, Орал башқұрттары (естектер), Оңтүстіктен Қоқан бектері, Бұқар мен Хиуа хандары да толассыз шабуылдап, қайта-қайта басып кіріп, ауылдарын шауып, мал-мүлкін талап, жандарын қырып отырған. Діні бір, тілі бір дейтін соңғылардың қазақтарға жасаған бір мазағы

әсіресе естен кетпейді. Қазақ ауылдарына баса-көктеп кіретін қоканның шеріктері түрлі салықтың есебіне деп мал-мүлкін тартып алғанымен қоймай балиғатқа толмаған жас қыздарының төсін басып көріп, «жұмсақ болғаны үшін» деп те салық салған екен... Міне, осындай қорлықтарды да қазақ бастан кешкен...

Ал сол жылдарда құлдық пен күндікке әкеткен жандарда қисап жоқ. Алып кетті, тартып кетті деп аттандаған айғай мен ойбай даланың ажырамас күйі болды. Шоқан Уәлиханов ол жылдарды «было ужасным временем в жизни казахского народа» деп жазды. Кеңестік идеология көлдененді құр жібермей, ұлттық дүниелерді жоқтауға қатаң бақылау орнатып отырған кездің өзінде қазақтың ата тарихын тереңнен қозғап, осы тақырыпқа жалғыз өзі ондаған том кітаптар жазған ғұлама жазушы Ілияс Есенберлин: «Қазақ елі бұл кезде көкпарға тартуға дайындалған серке тәрізді еді. Жан-жағынан анталаған қай жауының тақымында кетеді? Әлде өзара қырылысқан хан, сұлтандар қанын сорғалатып, біреуі – аяғын, біреуі – қолын, біреуі – басын қанжығаларына байлап әкете ме, кім білсін?» деп жазған.

Осылай қырғынға ұшырай берудің негізгі кесірі – елді біртұтас қылып біріктіріп, күшті бір арнаға тоғыстырып ұстай алмаған басшылықтың болмағанынан еді. Өз Тәуке хан өлгеннен кейін үш жүздің басы бірікпей, әрқайсы өз алдына түйе айдап кетті. Бәрін біріктіретін мықты тұлға, көреген қайраткер шықпады. Халық өздерін жауға қарсы жұмылдыра алмай, бас-басына хан болғысы келген төре тұқымына сенімсіздікпен қарай бастады. Сол кезеңнің қарсаңында көз жұмған Әйтеке би өлерінің алдында «хан, сұлтан, төрелердің күні өткенін, олардың

ақыл-айласы алысқа апармайтынын» айтып кеткен екен. Қазақтың үш данасының бірі Төле би де:

Мен боламын дегендер
Ақтамады сенімді.
Көкірек қаққан хандарым
Лауазымға таласып,
Быт-шыт қылды елімді.
Береке-бітім іздеген
Таба алмадым бегімді.
Алауыз болып ағайын
Аз дұшпаннан жеңіліп,
Айтып-айтпай не керек –
Қайыстырды белімді, – деген екен.

Тәукенің орнына хан болып сайланған оның ұлы Болаттың билер мен сұлтандар арасында да, халық арасында да еш беделі болмады. Сол кездердегі сардар, әрі аузына елді қаратқан шешен, жыршы Қожаберген жырау оны: «Хан деуге аузың бармайды, Тәукенің ұлы Болатты. Неге десең ол сұлтан, Өзбекше тілді қалапты» деп шенеген. Тағы бір жырында сол жырау:

Төрелер Өз Тәукедей бола алмады,
Оларға қазақ көңілі тола алмады.
Батыр, Болат, Сәмекелер дәрменсіз боп
Кері кеткен елдің жәйі оңалмады, – деп жазды.

Ал бұл кезде қазақтың ата жауы құба қалмақтар болса өздерінің ішіндегі қайшылықтарын реттеп, орыс патшалығымен жақсы қатынастар орнатып, олар-

дан отты қару алуға қол жеткізген. Академик Манаш Қозыбаевтың жазғанына қарағанда 1715 жылы орыстарда тұтқында жүрген швед шебері Ренатты да сатып алып, оған зеңбірек құйғызған. Сөйтіп, Севан Рабтан бастаған жоңғар әскері қазақ жеріне басып кіргенде зеңбірек сүйретіп еніп, саны да, қару-жарағы да қазақтардан басым болған. Қожаберген жырау өзінің «Елім-ай» дастанында:

Орыс, Қытай көршіміз,
Ойраттарды жақтаған.
Мылтық алып солардан
Жорыққа қалмақ аттанған.
Мұсылманды қырғанға
Халқи-Жоңғар шаттанған.
Қонысынан айрылып
Халқым болды-ау ақтабан.
Қанға құмар торғауыт
Дәу мылтықты сүйретті.
Үсті-үстіне доп атып,
Даламды тегіс күңіреңтті, — деп жазды.

Жырау өзінің осы дастанында қазақтың мылтық таба алмай сандалғанын да жазады:

Хиуа, Бұхар, Қоқан да
Қазақтарға қатайды.
Бізден барған елшіге
Мылтық сатпай шалқайды, — дейді ол.

Айта кететін жәйт, қазақтың аса ірі тарихшысы, академик Манаш Қозыбаев Қожабергеннің осы «Елім-ай» дастанын жоғары бағалап, оны «ұлтымыздың Илиада

мен Одиссеядай эпикалық өміршең трагедиясы» деп жазды. Сонымен қатар ол осы дастанның иесі Қожабергенді «дүлділ тарихшы» деп бағалап, оның шығармасында «бүкіл дәуір суреттеледі» деп атаған.

Қазақтың өз тарихындағы ұлы қырғынға ұшырауларының басы жоңғардың шабуылынан басталып еді. Енді жоңғардың сол шабуылдарын тоқтатып, қазақ халқын толық жойылып кетуден аман сақтап қалған ерлер жайына келейік.

Сол кездерде ұшы-қиырсыз кең, сары даладан «сайғақ құрлы пана таппай» босып, «шілдің боғындай шашырай» шұбырған елді тоқтатып, басын қосып, жауға қарсы қол жинай білген ерлердің еңбегі орасан зор екенін бүгін біліп отырмыз. Қазақ халқын ұлт ретінде қырылып кетуден солар сақтап қалды. Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Саурық, Шақшақ Жәнібек пен Керей Жәнібек, Бәсентиін Малайсары батырлар, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке, Ақсуат билер мен Әбілқайыр сұлтан бастаған ерлер елді ұйымдастырып, жауға қарсы алғашқы соққыны 1727 жылы Бұланты мен Бөленгі өзендерінің жағасында берді. Осы жылы Қаратауды да жаудан босатты. Хан тауында Орда тігіп, үш жүздің қолын біріктірді. Жалпы, жоңғарларға қарсы Отан соғысында аты шыққан батырлар өте көп. Соның ішінде Бұқар жырау жоғарыда аты аталғандардан басқа Сіргелі қара Тілеуке, Қарақалпақ Қылышбек, Тіге Сатай мен Бөлек, Шапырашты Наурызбай, Қаумен Дәулет, Сеңгібай мен Шойбек, Керей Жабай, Уақ Сары мен Баян және т.б атайды. Көптеген жырларда бұлардан басқа Қыпшақ Қошқарбай, Қоңырат Барақ пен Көбек, Айдабол Толыбай, Қаракесек Жарылғап, Атығай-Қарауылдан Жәпек,

Керей Тұрсынбай, Тарақты Наймантай мен Байқозы, Тама Есет, Табын Бөкенбай, Кете Арал, Жаныс Шақан, Албан Райымбек, Шапырашты Қарасай батырдың баласы Жарылғап және т.б есімдері бар.

1729 жылы (кейбір деректерде 1730) қазақ қолы Аңырақай даласында Ұлы жеңіске жетті. Ол кезде Іленің тау ішімен ағатын жартысын Қыспағай, даламен ағатын ағысын Аңырақай деп атаған екен. Сұрапыл ұрыс осы Аңырақайда болған. Түбегейлі жеңіс болмаса да қазақты жер бетінен жойылып кетуден сақтап қалудың басы болған осы ұлы шайқас туралы толығырақ айта кетелік.

Аңырақай шайқасының аумағы солтүстікте Балқаш, оңтүстікте Отар даласы, Батысында Шу, Шығысында Күртiге дейiнгi аралықты қамтып, ұзындығы 30-35, ені 20 шақырымды, яғни жалпы ауданы 700 шаршы шақырымдай жерді алған. Балқаш көлінен оңтүстікке қарай 120 шақырым жерде Итішпестің Алакөлі деген көл бар, қазір ол Сорқұдық деп аталады. Осы өңір Аңырақай даласы деп аталған. Бұл таулы, жыралы, көп қорымды жерлер. Шайқас Итішпестің Алакөлінің жағасында басталған.

Қазақстандағы ең үлкен көлдердің бірі Балқаштың өзі Алматы, Жамбыл, Қарағанды облыстарының шегіне жайылып жатыр ғой. Соның ішінде Аңырақай шайқасы Балқаштың қазіргі Алматы облысының аумағына қарайтын шегінде болған. Көптеген мәліметтерге қарағанда ол көктемде басталып, 40-45 күнге дейін созылған. Болжам бойынша бұл соғысқа қазақ жағы 35 мыңдай, жоңғар жағы 40 мыңдай әскер шығарған. Ол кезде Ұлы жүздің ханы Жолбарыс, Орта жүздің ханы Сәмеке, Кіші жүздің ханы Әбілқайыр. Ал Үш жүздің ханы

Тәуке ханның баласы Болат еді. Осы хандар және Төле, Қазыбек пен Ақсуат (Әйтеке бұл жылдары жоқ, ол 1700-ші жылы қайтыс болған) билер, батырлар мен сұлтандар қатысқан Ордабасыдағы үлкен жиында үш жүздің қолына Бас қолбасшы болып Әбілқайыр хан сайланған. Жолбарыс пен Сәмеке жоңғардың шапқыншылығына көп ұшыраған жүздердің ханы болғанда Кіші жүз халқы қырғыннан біршама аман қалып еді. Бірақ соған қарамай көп қолмен келген, әрі сол кезде ана екеуіне қарағанда әскери дарыны артығырақ болған соң Ордабасы кеңесі аузы уәлі билердің айтуымен Әбілқайырды Бас қолбасшылыққа сайлайды. Жиынға қатысушы батырлар мен әскербасылар Бас қолбасшыға бағынып, өз қимылдарын үйлестіріп отыруға, жауға біріккен майдан құрып аттануға ант береді. Әбілқайыр да азаттық күресін басқарып, елді жаудан толық босатқанша қолбасшы болып, аттан түспеуге серттеседі.

Шайқас бірден қатты басталмай, өз күштерін сынау тәсілімен жүргізілген. Екі жақ та өңірдің таулы, жыралы бедерлерін өз мақсаттарына ұтымды пайдаланып қалуға тырысқан. Қазақтар арасында ежелден келе жатқан «Ай қораланды», «Құйрық жеу», «Ашамай» деген секілді соғыс тәсілдері бұл шайқаста кеңінен қолданылады. Айта кететін жәйт, жоңғарларда зеңбірекпен қатар мылтық та болған. От қарудың қылыш-найзаға қарағанда көп артық екені белгілі. Гүрс етіп атылғанының өзі ен далада жабайы боп өскен қазақтардың аттарын қатты үркітіп, ұрыс даласынан ала қашқан. Қолдары қылыш пен қалқанында болған сарбаз атының басын түзете алмай, екпінімен өтіп кетіп немесе құлап қалып, қылышын ойдағыдай сілтей алмай, найзасын құшырлана қадай алмай, шоқпарын

қолы сүйсініп ұра алмай өз бармағын өзі шайнап жатқан кезін де көзге елестету қиын емес. Зеңбіректің гүрс еткен даусымен бірге жарқ етіп жарылған добы да нысана-насына іліккен жанды жоқ қылып жатқанын көргенде жүрек шайлығып қалатыны рас қой. Осының бәрі от қаруды бұрын көрмеген жауынгерді қандай қайсар болса да психологиялық тұрғыдан қатты әлсіреткен. Бірақ... қазақтар оңай шағылатын жаңғақ емес-тін. Қарындасын күң қылып, қатын-баласын құл қылып, елін аздырып, жұртын тоздырып, жерін шауып, халқын жойып әбден ығыр қылып, ызасы өткен қалмаққа қандай қаруы болса да бір қарсы тұруды армандап жүрген ержүрек жауынгерлер батырлар мен сардарлардың бастауымен арыстанша арпалысып, қайтпай шайқасады.

Ашынған қазақ қорқып бұға алмады,
 Қалмақтар жекпе-жекке шыға алмады.
 Мылтығы жеткілікті қанішерлер
 Бірме-бір шайқасуды қаламады.
 Лап қойған бетте Қазақ бұзып шықты,
 Қалмақты қоршап тұрған шаншып жықты.
 Қайсыбір жас өндірлер оққа ұшса да
 Қайтпасын біздің жақтың жау да ұқты, – деп
 жазды Қожаберген.

Сөйтіп, қазақ қосындарын бастап жауға кірген Ұлы жүзден шыққан Сиқым Қарабатыр, Жаныс Өтеген, Ботбай Сәмен, Шымыр Қойгелді, Ошақты Саңырақ, Ысты Төлек, Шапырашты Наурызбай, Албан Ханкелді, Орта жүзден Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Шақшақ Жәнібек, Керей Жәнібек, Қыпшақ Тілеулі, Абақ керей Жауғашар, Кіші жүзден Тама Есет, Шек-

ті Тайлақ т.б. батырлар бастаған қазақ қолдары тізе қоса қимылдағанда жауға қарсы жолбарыстай жойқын қайрат көрсетіп, қатты тиеді. Қазақтың алапат күшіне шыдамаған жоңғар қолы сөгіліп, қаша бастайды. Ошақты Саурық батыр бастаған қазақ мергендерінің қолы да ерен ерлік көрсетіп, қашқан жауды сұр жебенің астына алады. Сөйтіп, жоңғардың қалың қолы осы жолы үлкен жеңіліске ұшырайды. Есін жия алмаған олар Итішпестің Алакөлінде сортаң судан тағы да шөлге ұшырап, одан әрі соғысуға шамалары болмай, Аягөз, Шарға қарай жөңкіле қашады.

Осы бетпен жауды қуа берсе қазақ қолы түпкілікті жеңіске жетер еді. Бірақ қай күнгі алауыздық, таққа таласқан билікқұмарлық қазақ хандарының басын одан әрі біріктіре алмайды. Аңырақай шайқасының соңғы жағында Болат хан жараланып қайтыс болған соң үш жүздің ханы болмақ үшін таққа талас басталады. Осы жолы бар қазақтың қолына Бас қолбасшы болып сайланған Кіші жүздің ханы Әбілқайыр Ұлы хан болуды армандайды. Бірақ кімнің өресі қандай екенін көріп тұрған билер кеңесі оны да, Орта жүздің ханы - Болат ханның інісі Сәмекені де үш жүздің ханы, яғни Ұлы хан етіп сайламай, таққа Болаттың баласы Әбілмәмбетті отырғызады. Бұған наразы болған Әбілқайыр берген сертін аттап, майдан даласын тастап, Кіші жүз қолын Ырғыз арқылы батысқа алып кетеді. Таққа өкпелегендердің бірі - Орта жүздің ханы Сәмеке де өз ұлысының көп бөлігін елдің солтүстігіне қарай көшіріп әкетеді. Сөйтіп, кешегі қаптаған қазақ қолының ұрыс даласында жартысы ғана қалады. Бірақ соның өзінде Аңырақай шайқасы қазақтардың рухын көтеріп, жауынгерлік құлшынысын

арттырды. Елді ерлікке үндеп, ертеңгі күнге деген сенімін молайтты. Жауды қирата жеңуге болатынын көрген соң елдің еңсесі көтеріліп, мерейі тасыды.

Қазақ елінің Ұлы Отан соғысындағы алғашқы бетбұрысы осылай болып, жауды күйрете жеңген Аңырақай шайқасы қазақ тарихында алтын әріптермен жазылды. Қазақ энциклопедиясы оның маңызын орыстардың Бородино даласындағы, Еуропаның біріккен қолының Ватерлоо, КСРО халықтарының Ұлы Отан соғысындағы Сталинград түбіндегі жеңістерімен бірдей деп баға берді.

1998 жылы Алматы облысының әкімдігі Аңырақай шайқасы болған жерлерге дала экспедициясын ұйымдастырды. Оның басшылары: сол кездегі Мемлекеттік хатшы Әбіш Кекілбайұлы мен академик Манаш Қозыбаев болды. Экспедиция жұмысының нәтижесіне қарағанда Аңырақай шайқасының жыр-дастандарда, тарихи деректерде айтылатын мағлұматтарының барлығы да сол жердегі атаулармен, төбе, адырлармен дәл екендігі дәлелденді. Сөйтіп, жоңғарларды жеңу құрметіне осы жерде алып ескерткіш орнатылды. Ал Ордабасыда қазақ халқының тәуелсіздігі мен бостандығы үшін айрықша еңбек сіңірген атақты үш биге ескерткіш орнатылды.

Ел басқарушы хандарымыздың бастары бірікпей, бірлесе жасаған бір қимылға ғана шыдап, артынан алауыз болып, жерді жаудан толық босатпай жатып, халқын қансыратпаса да қара жамылған шағында таққа таласып, қара бастарының қамын күйттеп кеткен шақта тарих сахнасына **Абылай** бейнесі шықты.

* * *

Аңырақай шайқасынан кейін бел алған қазақ жасақтары тұтастығынан ажырап қалса да шағын айқастарда жауға дүркін-дүркін, толассыз соққы беріп, оның күшін азайтып, әлсіретуге тырысты. Соның ішінде Қаракерей Қабанбай, Жанатай, Мүйізді Өтеген, Ер Жәнібек, Қанжығалы Бөгенбай батырлар бастаған қолдар жоңғарларға қарсы түйдек-түйдек жеңісті жорықтар жасады. Бұл кездегі ұлы хан Әбілмәмбет те сол кезде бір үлкен шайқасты ұйымдастырып, жоңғар қолымен бетпе-бет келеді. Жазушы әрі тарихшы Мұхтар Мағауиннің айтуына қарағанда **бұл 1733 жылы болған ойраттарға (жоңғар хандығын құрайтын тайпалар одағы) қарсы шайқас** екен. Осы айқаста **Абылай** есімі халыққа алғашқы рет танылды. Жоңғардың сол жолғы бас батыры Шарышпен жекпе-жекке қазақ жағынан батыр шыға қоймаған тұста ешкімге белгісіз, ерен тұлғалы, қапсағай бойлы, екі көзі тостағандай, жанары болат қалқанды тесіп жіберердей өткір, ірі жігіт қолбасшы – Қанжығалы Бөгенбай батырдың батасын алып, жауға қарсы атылады. Өзін жас деп менсіне қоймаған жоңғардың бас батырын шаншып түсіріп, жеңіске жеткен ол қазақ қолына «Абылайлап» қайрат беріп, ұрандата шапқан күйі жалғыз өзі жаудың қалың қолына ұмтылады. Оның жеңісіне рухтанған қазақ қолы да «абылайлап» қосыла ұрандатып, жігіттің сонынан шауып, осы жолы да жауға жойқын соққы береді.

«Жиырмаға жасың толғанда,
 Қалмақпен соғыс болғанда,
 Алғашқы бақыт тапқанда –

Шарыштың басын қаққанда
Қанжығаға бас байлап,
Жау қашты деп айғайлап,
«Абылайлап» шапқанда,
Сол ерлікпен хан болдың

Барша әлемге даң болдың, - деп жыр
арнаған артынан оған замандасы Үмбетей жырау.

Сөйтіп, осы жолғы шайқаста да қазақ қолы тағы бір тамаша жеңіске жетеді. Бұл туралы қазақ жыршыларының бәрінің де шығармаларында бар.

Енді жауға қарсы «абылайлап» шапқан жігіттің кім екеніне келелік. Бұл жігіттің есімі **Әбілмансұр** еді. Ол туысы хан тұқымынан болса да қорлық пен зорлықты, аштық пен азапты басынан бір кісідей кешкен жан болатын. Сондықтан оны хан-сұлтандардың мәпелеп өсіріп, үкілеп, тұмар тағып әкеліп таққа отырғызған бағлан баласы деп айта алмайсың. Бұқар жырау бір өлеңінде: «Ай, Абылай, Абылай! Сені мен алғаш көргенде, Тұрымтайдай ұл едің, Түркістанда жүр едің, Әбілмәмбет патшаға Қызметші болып тұр едің» деп оның қиын күндерін еске салады. Сондықтан да Абылайды өз есімін ел рухының бостандығы, басының азаттығы, жаттан тәуелсіздігі жолындағы күресте төккен қанымен, аққан терімен арпалыс үстінде шығарған жан деп білген дұрыс.

Әбілмансұр қазақтың ұлы хандарының тікелей ұрпағы. Оның арғы бабасы Қазақ ордасының негізін салған Әз-Жәнібек хан болатын. Одан Еңсегей бойлы Ер Есім, одан Салқам Жәңгір, одан Тәуке хан мен Абылайдың арғы атасы Уәлибақы туады. Жәңгір хан өлгенде хандыққа Тәуке отырады. Уәлибақы жасы

үлкен болса да өзіне тақ бұйырмағанына өкпелеп, сол кезде Үргенішті (бұрынғы Хорезм патшалығының астанасы) билеп отырған нағашысы Қайып ханның қарамағына көшіп кетеді. Тағдырдың жазуымен ол сол жақта ұзақ жылдар тұрып қалады. Уәлибақының жекпе-жекке шыққанда жауларын шақ келтірмейтін Абылай есімді батыр баласы болады. Ол жауынгерлік батырлығымен қоса жауына қатал, кейде асқан қатігез, сонымен бірге әділ жан болған екен. Қолға түскен дұшпанның аяр қылығын білсе ол аямай, тегіс бастарын шабатын болса керек. Сол себепті халық оны «қанішер Абылай» деп атап кеткен екен. 17-ші ғасырдың басында ол Сауран мен Түркістанды билеген. Осы Абылайдан Көркемәлі, одан Әбілмансұр туады.

Үргеніште Әбілмансұр жақсы білім алып, зерек те, ерек көңілмен өсіп келе жатады. Бірақ бұл жерде де төрелер арасында алауыздық болып, өзара қырқысқан ағайындары әкесін өлтіріп, ол жетім қалады. Әкенің жаулары мұны да өлтірмек болғанда оның сенімді жігіті Оразқұл Әбілмансұрды қаладан жасырын алып шығып, қашырып жібереді. Арып-ашып, айлар бойы қиын сапарларды бастан өткізіп, Әбілмансұр ақыры қазақтар қосынына жетеді. Бірақ мұнда қорқып қалған ол қауіпсіздік үшін өзінің шыққан тегін, сұлтанның баласы екенін ешкімге айтпай, қатты жасырып жүреді. Ақылды бозбала бір мықтының ығында болуды қаласа керек, біраз уақыт Түркістан қаласында қызметте болып, одан Үйсін Төле бидің қолына келіп, оның түйесін бағуға жалданады. Аты-жөнін айтпаған соң өсіп кеткен шашына қарап би оған «Сабалақ» деп ат береді. Бірақ

оның қырағы көзі бозбаланың осал адам емес екенін бірден аңғарып қалады. «Төле бидің тарихы» деген бір дастанда ол өзінің отбасына:

«Мына бала көрерсің,
Бір жылы болар хақында.
Нұқыл болат денесі,

Адамның болар төресі...» деген екен. Қазақтың әңгіме-жырларында, аңыз-дастандарында Төле би мен Сабалақтың арасы, бидің оны түрлі жолмен сынауы туралы әңгімелер мен аңыздар өте көп. Әрине, ауыздан-ауызға тараған болған соң олардың қоспасы да, адам айтса нанғысыз сенімсіз жерлері де, анайы тұстары да жоқ емес. Бірақ, әйтеуір, қырағы көзді дана би Сабалақтың жай адам емес екенін бірден танып қалғаны рас болса керек...

Көптеген жырларда Әбілмансұр Төле бидің қосынымен келіп, Аңырақай шайқасына да қатысты делінеді. Бірақ мұның қисынсыз жері көп. Алдымен, 1729 жылы болған Аңырақай шайқасында Абылай әлі 16 жастағы бала (туған жылы 1713 жыл деп алғанда), тіпті 1711 жылы туғанның өзінде 18 жастағы бозбала ғана. Мұндай кезінде жаудың бас батырын жеңе қою оңай болмас. Екіншіден, Әбілмансұрды Шарышты өлтірген шайқаста жоғары бағалап, қасына шақырған Әбілмәмбет хан. Ал Әбілмәмбет Аңырақай шайқасында әлі ұлы хан емес, екінші қатардағы сұлтан ғана болатын. Онда Орта жүздің ханы Сәмеке, ал ұлы хан Әбілмәмбеттің әкесі Болат еді. Әбілмәмбеттің ұлы хан болып сайланғаны осы Аңырақай шайқасының аяғында ғана болғанын жоғарыда айттық. Ендеше, Абылайдың Аңырақайда танылуы мүмкін емес.

Ал енді біз жоғарыда айтқан, Аңырақай шайқасынан көп кейінгі бір айқаста қазақ қосынын Әбілмәмбет бастап келіп, сол шайқаста Абылайдың ерлік көрсетіп, Шарыштыженуі барлық белгілі деректермен, ақын-жыраулардың шығармаларымен дәлелденеді. Әбілмәмбет орасан ерлік көрсеткен жас жігітті қасына шақырып, оның бар сырын сұрап, өзінің жақын туысы екенін біледі. Немесе ағасы Абылайдың атын ұран қылған оның ұрпағына ризашылығын білдіріп, өзінің де ендігі жерде атасы Абылайдың атын алуын қалайды. Хан жарлығы екі емес, сол кезден бастап халық Әбілмансұрды «Абылай» атап кетеді. Хан оған төрден орын беріп, Арғынның Атығай-Қарауыл тайпасын басқаруға тағайындайды. Айта кететін жәйт, ол кезде қазақ тайпаларын хан тағайындаған сұлтандар басқаратын болған. Мәселен, Найманды Барақ сұлтан, Керейді Ералы сұлтан (Әбілқайырдың баласы), Алтай-Қарпықты Әбілпейіз сұлтан (Әбілмәмбеттің баласы) т.б. басқарған. Міне, осы кезден бастап Абылайдың қазақ халқының тарихындағы өзгеше орны басталады.

Қазақ тарихын жырлаған барлық жыраулар мен жыршылардың шығармалары мен өлеңдерінде Абылайдың аты аталады. Өзінің тұтастары Үмбетей, Тәтіқара, Бұқар жыраулардың Абылайға арнаған талай дастандары мен жырлары бар. Абылай қазақ халқының ұранына айналған, оның рухы мен жігерін шындап, елдік пен ерлікке үндей білген ерек тұлға. Бұрын-соңды болған қазақ хандарының ішінде Абылай секілді атаққа, абырой мен даңққа бөленгені кемде кем, тіпті жоқ деуге болады. Өзі қатысқан немесе қол бастаған шайқастар мен ұрыстарда ол керемет қолбасшылық да-

рынымен, сонымен қатар жеке басының ер-ес ерлігімен көзге түскен. Шоқан Уәлиханов: «Полезные советы его и стратегические соображения упрочивают за ним имя мудрого. Абылай действительно перенос много испытаний и борьбы, пока значение его не возросло до того, что киргизы (**қазақтар Ж.С.**) считали его воплатившимся духом (арвах), ниспосланным для совершения великих дел» деп жазды.

Қазақ халқының тарихын білемін деген адам алдымен Абылайдың кім екенін білуі керек. 18-ші ғасырдың басында, Абылай тарих сахнасына шыққанға дейін, жоғарыда айтқанымыздай, қазақ жері тартылған тулақтай болып, әркімнің шапқыншылығына бір ұшырап, халқы жаудан үдере қашуды ғана біліп жүрген болса, ол билікке келгеннен кейін жауына тойтарыс беріп қана қоймай, оны қуып барып, өз жерінде де шапқынға ұшырата алатын мықты елге, көршілері санасатын іргелі мемлекетке айналды. Абылай билік құрған кезде жоңғарлардың қазақ жеріне басып кіруі тоқтатылды. Екі халықтың арасындағы 200 жылға созылған соғыс Абылай бастаған қазақ әскерінің «Шанды жорық» аталған үлкен шайқаста жоңғардың қалдығы торғауыт қалмақтарды (**бұлар да жоңғар мемлекетін құраған тайпаларға жатады**) қирата жеңуімен түпкілікті аяқталды. Қытайдың қазақ жерін басып алуға жіберген басқыншы әскері де тойтарылды. Қағазға мұқият қытай елінің деректері осы соғыстан кейін әскерді бастаған екі қолбасшысын да шендерінен айырып, қатардағы сарбаз қылып жібергенін айтады. Осының өзінен-ақ қытайлардың көздеген мақсаты болмағаны, қазақ жерін күшпен бағындыра алмағанын көруге болады. Баянауылдың батыс жағындағы Ші-

дерті өзеніне жақын жерде қытайлармен болған үлкен шайқаста қазақ қолы тамаша жеңіске жеткен. Осы жерді қазақтар кейін «Шүршітқырылған» деп атап кеткен. Бұқар жыраудың мына өлеңі де сол шайқастың жеңіспен аяқталғанын дәлелдей түседі:

...Оу, халайық, Үш жүзім,
 Көріндер бүгін хан жүзін.
 Айдынсудың ақ жүзін
 Жаз қылды хан құр күзін.
 Шимойында күз еді,
 Күзі енді жаз болды.
 Шүршітті жеңген Абылай
 Көңілі көкте мәз болды.
 Тасыды көңіл, тасыды,
 Дұшпанның көңілі жасыды.
 О, Абылай, Абылай,
 Қазақ, қазақ болғалы
 Көрді ме мұндай жеңісті...

(Бұл шайқастарға біз кейінірек, кеңірек тоқталатын боламыз).

Абылай ұзақ жылдар бойы Оңтүстіктен маза бермей, халқымызды қырғынға ұшыратып, құлшылық езгіде болуға мәжбүр етіп келген Қоқан хандығына, одан қырғыз ұлысына да қарсы соғыс ашып, жеңіске жетеді. Түркістан мен Ташкентті босатып алды. Тіпті Жизаққа дейін барып Қоқанның қол астынан жеті қаланы қазаққа қайтарды. Олардың арасында Сайрам, Шымкент, Созақ т.б. бар. Кеше ғана халқымызды қорлап жүрген қоқандықтар енді қазаққа кіріптар болды. Абылай Та-